

ARCHIWA AKTA KORONNE I KANCLERSKIE

Zasadniczą cezurę chronologiczną stanowi rok 1795, data III rozbioru Polski. W zasobie oddziału I Archiwum Głównego Akt Dawnych zostały bowiem zgromadzone archiwalia stanowiące zachowaną spuściznę po władzach centralnych oraz częściowo lokalnych szlacheckiej Rzeczypospolitej. Wyjątek stanowią wkraczające w wiek XIX, a nawet XX 2 zbiory stanowiące swoistą osobliwość oddziału I. Chodzi tu o zbiory dokumentów pergaminowych i papierowych.

Pierwszy z nich obejmuje ponad 9 tys. dokumentów z lat 1159-1939. Składa się z przemieszanych fragmentów i szczątków zespołów różnych wystawców: od kancelarii królewskiej poprzez sądowe, miejskie, wiejskie i kościelne aż do osób prywatnych. Około 2 500 z tych dokumentów pochodzi z dawnego oficjalnego archiwum państwa, znanego od miejsca przechowywania jako Archiwum Koronne Krakowskie. Było ono typowym archiwum odbiorcy. Gromadzono w nim dokumenty władców poczynając od czasów rozbitcia dzielnicowego. Znalazły się w nim dokumenty ogólnopaństwowe (dział *Regni Poloniae*), przywileje powszechne, pakt, unie, potwierdzenia praw, w tym także egzemplarz urzędowy *Statutu Łaskiego* (nr 5632), dokumenty poszczególnych województw (m.in. przysięgi wierności urzędników i miast). Dużą grupę dokumentów stanowią dokumenty dotyczące stosunków dyplomatycznych z ok. 30 państwami: przymierza, sojusze, rozejmy, traktaty pokojowe, hołdy, umowy handlowe, układy małżeńskie.

Obok nich występuje także grupa dokumentów dotyczących spraw majątkowych królów i dóbr Rzeczypospolitej – zastawy, nadania, wykupy i umowy z wojskami zaciężnymi. Dokumenty kościelne z tego zbioru pochodzą z kasacji różnych zakonów w XIX w., ze zbiorów prywatnych lub nabytków. Dotyczą one ich erekcji i uposażenia, praw patronatu, odpustów, altarii. Około 80 dokumentów pochodzi z archiwum Nuncjatury Apostolskiej w Polsce. Należą do nich: listy, instrukcje, rozporządzenia papieskie i sprawy kontrybucji na wojnę z Turcją. Ponadto w zbiorze znajdują się dokumenty dla Uniwersytetu Jagiellońskiego i Akademii Zamoyskiej, dokumenty rodowe Radziwiłłów, Tyzenhauzów, Przedzieckich, Branickich, Potockich i Zamoyskich, ponadto nieliczne dokumenty z XIX i XX wieku (ok.250) w tym dyplomy uniwersyteckie, nominacje urzędnicze, wojskowe, nadania honorowego obywatelstwa oraz masonika.

Zbiór Dokumentów Papierowych obejmuje ponad 4 tys. dokumentów z lat 1395-1931. Dokumenty te dotyczą wielu dziedzin życia. Znalazło w nich odzwierciedlenie m.in. funkcjonowanie parlamentaryzmu: uniwersały królewskie zwołujące sejmy i wyznaczające terminy odbycia sejmików, listy uwierzytelniające dla posłów królewskich na sejmiki, listy kierowane do znacniejszych osobistości wzywające do poparcia na sejmikach polityki dworu, ponadto uniwersały wojewodów lub kasztelanów zwołujące sejmiki dla elekcji kandydatów na obieralne urzędy ziemskie. Kolejną grupę stanowią dokumenty pozostałe po działalności najwyższych organów władzy-nominacje na urzędy, głównie ziemskie, wypisy z czynności Rady Nieustającej, uniwersały konfederacji barskiej i targowickiej, teksty traktatów międzynarodowych pochodzące z Archiwum Koronnego Krakowskiego i Warszawskiego.

Następną grupę stanowi korespondencja dyplomatyczna (w tym przede wszystkim związana z działalnością rezydentów austriackich w Polsce z XVII i XVIII w.), prywatna korespondencja władców polskich i obcych, nadania królewsczyzn i zgody na ich cesje.

W grupie dokumentów związanych z wojskowością znalazły się uniwersały królewskie zwołujące pospolite ruszenie, uniwersały hetmanów koronnych i litewskich, materiały dotyczące Kozaczyzny, dokumenty związane z powstaniami narodowymi. Kolejną grupę dokumentów stanowiły wypisy z akt Metryki Koronnej i Litewskiej, z akt trybunału oraz ksiąg grodzkich i ziemskich dotyczące głównie transakcji majątkowych dokonywanych przez szlachtę. Grupa dokumentów dotyczy historii miasta Warszawy. Znajdują się wśród nich m.in. akta lokacyjne, potwierdzenia wcześniejszych przywilejów i artykułów cechowych, przywileje na jarmarki i targi, zwolnienia podatkowe, korespondencja władz miejskich. Grupa dokumentów pochodzi z dawnych archiwów kościelnych i klasztornych i dotyczy ich uposażeń. Kolejną grupę dokumentów stanowią materiały związane z funkcjonowaniem systemu skarbowego Rzeczypospolitej oraz materiały genealogiczne.

Archiwum Koronne Warszawskie obejmuje ponad 5 tys. dokumentów od końca XVI w. do trzeciej ćwierci XVIII w. Dotyczą one stosunków dyplomatycznych i politycznych z ponad 30 państwami i w związku z tym są one pogrupowane na odpowiednie działy (np. Rosyjskie, Tureckie czy Tatarskie). Materiały te obejmują korespondencje w sprawach państwowych i są adresowane do królów, kanclerzy, marszałków, prymasów, hetmanów. Znajdują się wśród nich traktaty i umowy międzynarodowe, akta poselstw polskich i zagranicznych, instrukcje, memoriały, raporty i diariusze. Zespół ten jest częściowo powiązany z *Libri Legationum* (zob. Metryka Koronna).

W Metryce Koronnej zawarte są akta powstałe w wyniku działalności polskiej kancelarii królewskiej począwszy od połowy XV w. aż do końca istnienia dawnej Rzeczypospolitej oraz wpływające do tego urzędu. Wyróżnić wśród nich można dwa podstawowe typy: księgi wpisów (odpisy lub streszczenia dokumentów wystawionych przez kancelarię królewską lub otrzymanych do odnotowania) oraz księgi dekretów służące do zapisywania wyroków wydanych przez sądy królewskie (te ostatnie prawie całkowicie zniszczone). Księgi Metryki tworzą obecnie siedem serii:

1. Księgi Wpisów (*Libri Inscriptionum*),
2. Księgi Poselstw (*Libri Legationum*),
3. Księgi Pieczętne (*Sigillata*),
4. Księgi Kanclerskie (Spraw Publicznych),
5. Księgi Sądów Asesorskiego, Relacyjnego i Sejmowego,
6. Księgi Sądu Referendarskiego,
7. Lustracje i rewizje dóbr królewskich.

Księgi Wpisów obejmują 382 j.a. materiałów z lat 1414-1795. Najstarszą ich część stanowią księgi wpisów kancelarii książąt mazowieckich włączone do serii ksiąg wpisów Metryki Koronnej w 1539 r. Seria ta zawiera wpisy nadań królewskich wszelkiego rodzaju lub ich potwierdzeń, potwierdzeń transakcji dokonywanych między szlachtą, mniej liczne są wpisy o charakterze ogólnopaństwowym (zwołania sejmów i sejmików, uchwały sejmowe). Księgi mazowieckie zawierają zapisy czynności prawnych dokonanych przez księcia lub przed księciem. Księgi Poselstw obejmują 41 j.a. materiałów z lat (1354)1501-1761 i zawierają: wpisy korespondencji dyplomatycznej wysyłanej i otrzymanej, korespondencji między obcymi państwami, którą Polska była zainteresowana, wpisy związane z wysyłaniem i podejmowaniem poselstw, wśród nich listy uwierzytelniające, instrukcje poselskie, mowy i sprawozdania posłów, wpisy układów i traktatów z państwami obcymi, wpisy dotyczące spraw wewnętrznych – postanowienia sejmowe, instrukcje poselskie, mowy poselskie, korespondencja z dygnitarzami Rzeczypospolitej i miastami.

Od poł. XVIII w. wpisy dotyczące spraw zagranicznych dokonywane były również w Księgach Kanclerskich. Księgi Pieczętne (*Sigillata* – 44 j.a. z lat 1658-1794) zawierają streszczenia (regesty) dokumentów uwierzytelnionych i gotowych do wydania wystawionych przez kancelarię głównie w sprawach wewnętrznych państwa. Księgi Kanclerskie obejmują 111 j.a. materiałów z lat 1735-1794. Zawierają one wpisy dokumentów i korespondencji dotyczących polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa. Wpisy dotyczące spraw wewnętrznych obejmują nadania, potwierdzenia i zezwolenia królewskie. Wśród wpisów dotyczących spraw zagranicznych znalazła się korespondencja dyplomatyczna wychodząca i wpływająca, instrukcje poselskie i memoriały obcych państw. Od początku panowania Stanisława Augusta wprowadzono rzeczowy podział wpisów na 4 grupy:

- a/ nadania urzędów i tytułów,
- b/ inne nadania i zezwolenia króla,
- c/ potwierdzenia królewskie,
- d/ zarządzenia i decyzje króla w formie listów, reskryptów i glejtów.

Księgi Sądu Asesorskiego, Relacyjnego i Sejmowego obejmują 23 j.a. materiałów z lat 1591-1744. Zawierają one protokoły czyli prowadzone w układzie chronologicznym krótkie wpisy tzw. memoranda obejmujące nazwiska stron procesowych, czasem dane o przedmiocie sporu oraz orzeczenia sądu w streszczeniu. Księgi Sądu Referendarskiego obejmują 66 j.a. materiałów z lat 1582, 1591-1794. Zawierają zapisy dotyczące sporów między poddanymi wsi w dobrach królewskich a starostami i innymi posesorami tych dóbr. Tworzą je rejestry spraw, księgi protokółów z przebiegu rozpraw oraz księgi dekretów czyli wyroków sądów. Lustracje i rewizje dóbr królewskich obejmują 105 j.a. materiałów z lat 1489-1795. Zawierają one zapisy tych czynności.

Metryka Litewska – transkrypcje. Zespół ten obejmuje 31 j.a. materiałów z lat (1440-1582) 1775-1792. Zawiera on część serii transkrypcji ksiąg oryginalnych Metryki Litewskiej. Obejmują one teksty nadań monarszych, zatwierdzenia umów i transakcji, traktaty i dokumenty dyplomatyczne odnoszące się do stosunków Rzeczypospolitej z państwem moskiewskim i chanatami tatarskimi. Niemal cały zbiór oryginalnych ksiąg Metryki Litewskiej (zapisy kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego) pozostał w Rosji i jest przechowywany w Centralnym Państwowym Archiwum Akt Dawnych (*Centralnyj Gosudarstwiennyj Archiw Driewnich Aktow*) w Moskwie.

Sumariusz Metryki Litewskiej – zespół ten obejmuje 15 j.a. materiałów z lat (1386-1751) 1474-1751. Materiały te zostały rewindykowane na podstawie postanowień traktatu 1921 r. Sumariusz zawiera regesty aktów znajdujących się w oryginalnych księgach Metryki.

Archiwum Skarbu Koronnego – zespół ten obejmuje materiały z lat 1388-1820. W większości stanowi go dokumentacja gospodarcza i finansowa. Obejmuje następujące, zachowane działy dawnego Archiwum Skarbowego:

- Oddział 1. Rachunki królewskie (367 j.a. z lat 1388-1781),
- Oddział 2. Rachunki poselstw (22 j.a. z lat 1538-1793),
- Oddział I. Rejestry podatkowe (169 j.a. z lat 1472-1776),
- Oddział II. Rachunki sejmowe (110 j.a. z lat 1520-1794),
- Oddział III. Rachunki nadworne (10 j.a. z lat 1507-1764),

- Oddział IV. Księgi rekognicji (zeznań podatników o majątku) (51 j.a. z lat 1524-1766),
- Oddział V. Księgi kwitów (18 j.a. z lat 1504 – 1766),
- Oddział VI. Księgi asygnat (poleczeń wypłaty kwot ze Skarbu Koronnego) (27 j.a. z lat 1526-1783),
- Dział XLVI. Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich (211 j.a. z lat 1549-1800),
- Oddział LIV. Zbiór pism rozmaitych tyczących się dóbr królewskich (40 j.a. z lat 1494-1802),
- Oddział LVI. Inwentarze starostw (326 j.a. z lat 1495-1795),
- Oddział 82. Zbiór pism rozmaitych tyczących się wydziału wojskowego (21 j.a. z lat 1521-1794),
- Oddział 84. Księgi addymentów wojskowych (wykazów dopłat do hiberny) (60 j.a. z lat 1643-1794),
- Oddział 85. Rejestry popisowe wojska koronnego (131 j.a. z lat 1474-1758),
- Oddział 86. Rachunki z przychodów i wydatków na potrzeby wojska (127 j.a. z lat 1472-1794), spisy.

Archiwum Kameralne – zespół obejmuje 3 603 j.a. z lat 1700-1796. Zawiera on akta instytucji zarządzającej dobrami i innymi dochodami przeznaczonymi na utrzymanie króla i jego dworu utworzonej w czasach panowania Augusta II. Archiwum nadano układ chronologiczny dzieląc je na 3 części obejmujące okresy panowania kolejnych królów polskich. Obejmuje ono fragmenty akt czynności sądów skarbowych i komisji JKM Skarbowej, akta ekonomii królewskich z kopiami dokumentów od XVI w., akta dotyczące żup wielickich i bocheńskich, Kasy Generalnej Królestwa Polskiego.

Akta Ekonomii Malborskiej – zespół ten obejmuje 76 pozycji inwentarza z lat 1510-1766. Zawiera rejestry wpływów i wydatków z dóbr zamku malborskiego, inwentarze, rewizje i opisy tych dóbr sporządzone przy obejmowaniu ekonomii przez kolejnych dzierżawców, akta komisji królewskich rewindykujących te dochody, materiały dotyczące sąsiednich starostw: puckiego i tczewskiego. Inne akta dotyczące tej ekonomii znajdują się w Archiwum Państwowym w Gdańsku.

Tak zwana Metryka Litewska – zbiór utworzony sztucznie i niejednorodny pod względem zawartości obejmujący 429 pozycji inwentarza z XV w. – 1808 r. Aktualnie zawiera kilkadziesiąt ksiąg związanych z działalnością dawnej kancelarii królewskiej (wypisy z ksiąg sądowych, lustracje królewszczyzn, inwentarz Metryki Koronnej i archiwum monarszego) oraz około 300 ksiąg z różnorodnymi materiałami, głównie z czasów panowania Stanisława Augusta a wśród nich duża partia akt Rady Nieustającej, akta Straży Praw, różne akta sejmowe (Sejmu Wielkiego, sejmu grodzieńskiego 1793), akta Komisji Edukacji Narodowej, papiery Hugona Kołłątaja, fragment archiwum Komisji Wojskowej Obojga Narodów, Gabinetu i Kancelarii Wojskowej Stanisława Augusta, zarządzenia Komisji Policji Koronnej i Komisji Policji Obojga Narodów, akta konfederacji, archiwalia władz i urzędów Powstania Kościuszkowskiego oraz m.in. rozproszone papiery kancelarii królewskiej i wypisy z ksiąg grodzkich i ziemskich.

Archiwum Królestwa Polskiego – zbiór utworzony sztucznie obejmujący 1 112 j.a. materiałów z XVI w.-1798, 1821-1822. Zawartość zbioru jest niejednorodna. Obejmuje on m.in. papiery osobiste i publiczne biskupa przemyskiego i podkanclerzego koronnego Andrzeja Trzebickiego,

fragment archiwum Stanisława Augusta (papiery osobiste oraz korespondencja m.in. z Katarzyną II i posłami polskimi przy obcych dworach, rachunki, rękopisy i druki z biblioteki królewskiej), istotną część archiwum Departamentu Interesów Cudzoziemskich Rady Nieustającej (1775-1778), fragment akt kancelarii naczelników Powstania Kościuszkowskiego, Rady Zastępczej Tymczasowej, Rady Najwyższej Narodowej (1794), akta kancelarii Komisji Policji Obojga Narodów (1791-1792), Komisji Policji Koronnej (1792-1794), Urzędu Marszałkowskiego Koronnego (1785-1794).

Zbiór Popielów – zbiór utworzony w oparciu o materiały stanowiące efekt pracy kancelarii osobistej Stanisława Augusta Poniatowskiego zwanej Gabinetem Jego Królewskiej Mości oraz Kancelarii Wojskowej. Obejmuje 443 pozycje inwentarza z XIV-XIX w., głównie XVIII w. W zbiorze zawarta jest m.in. korespondencja króla i kolejnych szefów jego Gabinetu z dyplomatami, ponadto protokoły rozmów prowadzonych z dyplomatami zagranicznymi, listy kierowane do króla przez korespondentów zagranicznych, tzw. miscellanea do stosunków dyplomatycznych, obszerny zbiór konstytucji i ich projektów, diariuszy, mów, akta żup solnych i ekonomii królewskich, mapy delimitacyjne po I rozbiore i in.

Archiwum Sejmu Czteroletniego – nazwa ta została przyjęta dla zbioru papierów rewindykowanych w styczniu 1964 r. ze Związku Radzieckiego. Liczy on 25 tomów. Obejmuje materiały z lat 1778-1794, 1834. Materiały są przemieszane i sformowane w sposób przypadkowy. Najważniejsze z nich to m.in.: diariusz rękopiśmienny sesji sejmowych rozproszony w różnych tomach (1-10, 14, 17, 19, 21-24), teksty przemówień i wystąpień sejmowych, zagajeń sesji przez marszałka, drukowany fragment diariusza sejmu, rękopiśmienne i drukowane projekty, uchwały i konstytucje, korespondencja kierowana do marszałków sejmowych, raporty i noty do deputacji sejmowych i Komisji Obojga Narodów, wykazy i listy osób rekomendowanych do nobilitacji.

Korespondencja Stanisława Augusta – zbiór liczący 16 tomów listów z lat 1792-1797 wyodrębniony ze Zbioru Potockich z Jabłonny. Obejmuje korespondencję z ostatnich lat życia króla, głównie pobytu w Grodnie i Petersburgu.

Archiwum Ghigiottiego – zbiór obejmujący archiwalia związane z działalnością księdza Kajetana Ghigiottiego (1728-1796), zaufanego doradcy i współpracownika Stanisława Augusta. Zbiór zawiera ok. 10 tys. listów, głównie korespondencja Ghiogottiego, Stanisława Augusta oraz inne dokumenty (memoriały, noty, projekty pism, klucze do szyfrów, rachunki), biuletyny informacyjne przesyłane przez stałych agentów Stanisława Augusta w różnych stolicach Europy.

Papiery rezydenta H.W.Wickedého – spuścizna Henryka Wolffa Wickedého, rezydenta polskiego w Dolnej Saksonii z siedzibą w Hamburgu w latach 1768-1786. Obejmuje 48 j.a. materiałów z lat 1767-1774, 1786. Zawiera korespondencję (z licznymi załącznikami) prowadzoną z Gabinetem Dyplomatycznym Stanisława Augusta.

Militaria z Jabłonny – zbiór wyodrębniony w latach 1949-1950 z archiwaliów Potockich z Jabłonny. Obejmuje 241 j.a. materiałów z lat 1776-1795, 1807-1813. Składają się z następujących grup: 1/ Akta Gabinetu Wojskowego Stanisława Augusta 1776-1795 (sygn 1-87), 2/ Akta Powstania Kościuszkowskiego 1794 r., akta władz najwyższych Powstania (sygn 88-105), akta komendanta m. Warszawy (sygn 106-201), akta korpusu ks. J. Poniatowskiego (sygn 202-234), 3/ Akta Kancelarii Naczelnego Wodza i Ministra Wojny Ks .J. Poniatowskiego, 1807-1813 (sygn 235-241)

Akta Komisji Bankowej – fragment dokumentacji Komisji do rozsądzania sprawy upadłych krajowych banków obejmujący 4 j.a. materiałów z lat 1793-1803. Zawiera akta dotyczące upadłości domów bankowych.

Akta ziemskie i grodzkie – archiwalia powstałe w wyniku funkcjonowania sądów instancji właściwych należących do stanu szlacheckiego. Obejmują 8 724 j.a. materiałów z lat 1381-1840. Zawierały one zapisy czynności tych sądów oraz m.in. pozwы, wizje i obdukcje, wyroki, dokumenty przedkładane przez strony m.in. skargi, protestacje, odwołania od wyroków,

oświadczenia stanowiące dowody procesowe, liczne kontrakty w najróżniejszych sprawach (m.in. akta kupna-sprzedaży, dzierżaw, nieruchomości, inwentarze). Występują wśród nich serie – *Inscriptionum* (zapisy), *Recognitionum* (oświadczenia), z tej ostatniej serii wyodrębniły się następnie księgi *Resignationum* (transakcje wieczyste), *Debitorum* (pożyczki), seria *Relationum* (wpisy czynności związanych z działalnością urzędów), podobny charakter miały księgi *Oblatorum*. Istniała też seria dekretów sądowych. Akta zawierają:

1. Akta grodzkie i ziemskie mazowieckie (3 458 j.a., 1400-1802)
2. Akta ziemskie i grodzkie wielkopolskie (5 067 j.a., 1381-1840)
3. Akta ziemskie i grodzkie podlaskie (199 j.a., 1474-1794)

Zbiór Ignacego Kapicy Milewskiego – utworzony został przez Ignacego Wawrzyńca Kapicę Milewskiego (1740-1817), prawnika i archiwistę, zatrudnionego przy sądzie grodzkim bielskim. Zbiór obejmuje 78 pudeł materiałów z XV w. – 1804 r. Zawiera wypisy z akt ziemskich i grodzkich mazowieckich i podlaskich. Został sporządzony jako wykonanie warunków umowy ze starostą szczyrzeckim Piotrem Potockim.

Archiwum Miasta Warszawy – obejmuje 309 j.a. materiałów z lat 1376-1812. Zawiera części : Stara Warszawa, Nowa Warszawa, Warszawa Ekonomiczne. Obejmuje m.in. księgi sądowe rady miejskiej (radzieckie) i ławy, księgi wpisów do prawa miejskiego, protokoły posiedzeń i inne akta magistratu (1792, 1794-1796), akta cechowe, kopiariusze przywilejów miejskich, rejestry rachunkowe, dokumenty związane z pobieraniem podatków, spisy mieszkańców 1792, akta urzędów działających na terenie Warszawy m.in. Urzędu Marszałkowskiego Koronnego, Komisji Brukowej, Komisji *Boni Ordinis* Warszawskiej.

Księgi miejskie – zbiór obejmujący 532 j.a. z lat 1401-1928. Zawiera księgi stanowiące wytwór urzędów radzieckich, wójtowskich i ławniczych 42 miast z Mazowsza, Kujaw, Podlasia i wschodniej części Wielkopolski. Największe grupy ksiąg dotyczą miast: Łęczyca (22, 1560-1803), Nieszawa (57, 1485-1798), Radziejów (40, 1430-1805), Sieradz (71, 1432-1806), Szadek (32, 1401-1697), Uniejów (24, 1495-1809), Warta (64, 1469-1792), Wieluń (56, 1514-1810).

Księgi wiejskie – 2 księgi z lat 1473-1773 obejmujące wsie Lubiatówka i Rogi.

Nuncjatura Stolicy Apostolskiej – 8 j.a. z lat 1661-1794. Zawierają 1 księgę nuncjusza Febrycego Serbelloniego z 1740 r. oraz 2 księgi nuncjusza Alberyka Archinto z lat 1746-1749. Księgi te stanowią rejestr czynności Trybunału Nuncjatury.

Archiwum Biskupstwa Warmińskiego i Kapituły Warmińskiej – fragment archiwum biskupstwa i kapituły obejmujący 71 j.a. z lat 1682-1830 (XIV-XVI, XVII). Zawierają m.in. akta sądów kościelnych, korespondencję bieżącą oraz akta gospodarcze.

Varia i nabytki niedokumentowe – zbiór powstały w wyniku różnych akcesji zaistniałych w całym okresie istnienia AGAD. Obejmuje 286 j.a. z XIV-XVIII w. W pierwszej części zbioru znajdują się m.in. księgi pochodzące z Archiwum Koronnego Krakowskiego, akta procesów polsko-krzyżackich, akta dotyczące Prus i Brandenburgii, druga część zespołu składa się m.in. z odprysków zespołów częściowo zachowanych, m.in. Metryka Koronna, Archiwum Skarbu Koronnego, Archiwum Kameralne.

Zbiór sfragistyczny – zbiór został utworzony w AGAD. Obejmuje ok. 13 000 tłoków i odcisków pieczętnych uzbieranych z wycofywanych z użycia pieczęci zlikwidowanych urzędów z XVII-XX wieku. Zbiór ten jest w trakcie opracowywania i nie jest udostępniany.

Opracował Michał Kulecki

akta władz, urzędów i instytucji publicznych do 1795 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych jest najstarszym publicznym archiwum polskim, którego początki sięgają czasów Księstwa Warszawskiego. Powołane zostało dekretem księcia warszawskiego Fryderyka Augusta z 2 IX 1808 r. pod nazwą Archiwum Ogólnego Krajowego, który powierzył mu nie tylko Metrykę Koronną i Litewską, ale wszelkie najważniejsze akta państwowe i różnych resortów rządowych oraz instytucji sądowych. Już od początków swego istnienia archiwum spełniało podwójną rolę: urzędu wiary publicznej (tj. uwierzytelniającego odpisy dokumentów) oraz instytucji archiwalnej, gromadzącej i zabezpieczającej spuściznę rękopiśmienną po władzach i urzędach dawnej Rzeczypospolitej.

W toku ponad 200. lat nieprzerwanej działalności, mimo zachodzących zmian politycznych i ustrojowych, w czasach największego ucisku zaborców, archiwum zachowało personel polski i było wciąż instytucją narodową, służącą w miarę możliwości ogółowi polskich historyków. Zmiany następowały tylko w nazwie: Archiwum Ogólne Krajowe (1808 – 1815), Archiwum Główne Królestwa Polskiego (lata 1816 – 1889), Warszawskie Archiwum Główne Akt Dawnych Królestwa Polskiego (do 1918 r.) i Archiwum Główne Akt Dawnych (od 1918 r.).

Po II wojnie światowej do zasobu AGAD włączono ocalałe fragmenty z zasobu Archiwum Akt Dawnych (utworzonego 3/15 VI 1867 r. na mocy ukazu cara Aleksandra II). Archiwum Akt Dawnych gromadziło akta z okresu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, z likwidowanych urzędów i instytucji w tym Akt Rady Administracyjnej, Rady Stanu KP, Rady Ministrów Księstwa Warszawskiego, Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych Komitetu Urządzącego także akty Władz Powstania Listopadowego, akta Komisji Śledczych i innych. W końcu lat 30 XX w. zasób Archiwum Akt Dawnych wynosił w przybliżeniu 600 tys. ksiąg, poszytów, akt, map i innych. Metraż określano na około 10 tys. m.b. Zagłada archiwum nastąpiła w czasie Powstania Warszawskiego w dniu 1 IX 1944 zostało zniszczone przez bomby burzące i pożary.

Akta ocalałe z budynku przy ulicy Jezuickiej i grupy wybranych akt ukrytych wcześniej w forcie im. Sokolnickiego zostały po II wojnie światowej włączone do zasobu AGAD. W 1939 r. na skutek działań wojennych większość pomieszczeń Archiwum Skarbowego uległa spaleni i zniszczeniu. Ocalały magazyny przy ul. Szpitalnej, akta złożone w forcie im. Sokolnickiego oraz w Arsenale. Wszystkie te akta skomasowano w 1940 r. w budynku przy ul. Podwale 15. Według sprawozdania niemieckiego Archiwamtu z 13 VII 1942 r. Archiwum Skarbowe zawierało wtedy ” 13 871 przegródek akt o powierzchni 2980 m oraz 24 197 tomów ksiąg i ponad 100 dokumentów”. Liczbę poszytów określono na milion. Cały ten zasób spłonął we wrześniu 1944 r., pozostała jedynie skrzynka cymeliów ukryta w forcie im. Sokolnickiego. Uratowane z pogromu akta włączono do zasobu AGAD.

Obecnie Archiwum Główne Akt Dawnych posiada zasób historycznie ukształtowany, nie podlegający większym dopływom, chronologicznie mieszczący się od XII w. do I wojny światowej (za wyjątkiem archiwaliów podworskich i akt metrykalnych z terenów zabużańskich). Obejmuje on archiwalia polskich i obcych (zaborczych) władz, urzędów i instytucji naczelnych i centralnych oraz prowincjonalnych, a także archiwa rodzin i osób o szczególnym znaczeniu z terenów dawnej Rzeczypospolitej (Korony i Litwy). tzw. Prus Południowych i Nowowschodnich (zabór pruski), Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, a także części Galicji (zabór austriacki). W 2010 r. zasób AGAD liczył ponad 312 tys. jednostek archiwalnych w 460 zespołach i zbiorach (blisko 6,5 tys. mb).

Inwentarz Metryki Koronnej

Księgi wpisów i dekretów polskiej kancelarii królewskiej z lat 1447-1795

Opracowały Irena Sułkowska-Kurasiowa i Maria Woźniakowa

Streszczenie

Archiwum: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, PL 00-263 WARSZAWA ul. Długa 7
Numer Zespołu: zespół nr 4 **Aktotwórca:** Kancelaria Koronna **Tytuł:** Metryka Koronna
Daty: 1414-1820 **Rozmiary:** 53 mb (790 tomów) **Abstract** Nazwą Metryki Koronnej (*Metrica Regni*) określano od XVI w. całość ksiąg powstałych w wyniku działalności kancelarii królewskiej. Księgi te, przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, rozpoczynają się obecnie wraz z początkiem panowania Kazimierza Jagiellończyka (1447 r.), a kończą wraz z upadkiem Rzeczypospolitej po trzecim rozbiorze (1795 r.).

Dzieje Metryki

Księgi wpisów oraz księgi dekretów prowadzone były przez kancelarię królewską, począwszy od połowy XV w. Z biegiem lat wyodrębniły się osobne serie ksiąg: Księgi Poselstw (przełom XV i XVI w.), Księgi Pieczętne (połowa XVII w.), Księgi Kanclerskie (połowa XVIII w.). Po 1526 r. do Metryki Koronnej zostały wcielone Księgi Wpisów prowadzone w kancelarii ksiąząt mazowieckich (Metryka Mazowiecka), po inkorporacji w 1569 r. Wołynia, Kijowszczyzny i Braclawszczyzny do Korony dla tych obszarów zaczęto prowadzić w kancelarii koronnej nową serię ksiąg (Metryka Ruska lub Wołyńska), kontynuowaną do 1673 r. W kancelarii koronnej, począwszy od roku 1564 składano jeden egzemplarz lustracji dóbr królewskich.

Do Spisu Treści

Zawartość:

Księgi Metryki Koronnej podzielono na dwa zasadnicze typy: księgi wpisów (1.) oraz księgi dekretów (2.):

- 1.1. Księgi Wpisów (*Libri Inscriptionum*) Metryki Koronnej, 1447-1794
- 1.2. Księgi Poselstw (*Libri Legationum*) Metryki Koronnej, [1354] 1501-1761
- 1.3. Księgi Pieczętne (*Sigillata*) Metryki Koronnej, 1658-1794
- 1.4. Księgi Spraw Publicznych (Kanclerskie) Metryki Koronnej, 1735-1794
- 1.5. [Księgi spraw ruskich (wołyńskich) Metryki Koronnej (Metryka Ruska lub Wołyńska), 1569-1673]
- 1.6. Księgi wpisów kancelarii mazowieckiej (Metryka Mazowiecka), 1414-1526
 - 2.1. Księgi Sądów: Asesorskiego, Relacyjnego i Sejmowego [1521] 1591-1744 [1795]
 - 2.2. Księgi Sądu Referendarskiego, 1582, 1591-1794.
- 3.1. Lustracje, dz. XVIII 1489-1795

Księgi Wpisów (*Libri Inscriptionum*) zawierają wpisy pełnych tekstów dokumentów wystawianych przez kancelarię koronną i wpisy zeznań dokonywanych przez osoby prywatne przed aktami Metryki. Księgi Poselstw (*Libri Legationum*) zawierają wpisy dokumentów dotyczących stosunków dyplomatycznych Rzeczypospolitej z innymi państwami. Księgi Pieczętne (*Sigillata*) zawierają krótkie rejestry dokumentów wystawionych w kancelarii koronnej. Księgi Kanclerskie (Spraw Publicznych) zawierają dokumenty i korespondencję dotyczącą polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa. Księgi Sądów Asesorskiego, Relacyjnego i Sejmowego zawierają krótkie streszczenia (tzw. memoranda) spraw toczących się przed tymi sądami. Księgi Sądu Referendarskiego zawierają sprawy rozpatrywane przez ten sąd. Lustracje i rewizje dóbr królewskich (dz. XVIII) zawierają egzemplarze przeznaczone dla kancelarii koronnej.

Udostępnianie - Ograniczenia

Udostępnianie - Ograniczenia

Zespół jest udostępniony w całości w postaci kopii cyfrowych opublikowanych w Internecie na stronie AGAD lub na mikrofilmach.

Reprodukowanie

Prawa własności należą do Skarbu Państwa. Reprodukowanie jest możliwe po uzyskaniu zgody Archiwum Głównego Akt Dawnych. W tych sprawach należy kontaktować się z kierownikiem oddziału informacji i udostępniania AGAD.

Indeksy Rzeczowe

Kancelaria Koronna

Księgi Pieczętne (*Sigillata*)

Księgi Poselstw (*Libri Legationum*)

Księgi Sądów: Asesorskiego, Relacyjnego i Sejmowego

Księgi Sądu Referendarskiego

Księgi Spraw Publicznych (Kanclerskie)

Księgi spraw ruskich (wołyńskich) (Metryka Ruska lub Wołyńska)

Księgi Wpisów (*Libri Inscriptionum*)

Księgi wpisów kancelarii mazowieckiej (Metryka Mazowiecka)

Lustracje

Metrica Regni

Metryka Koronna

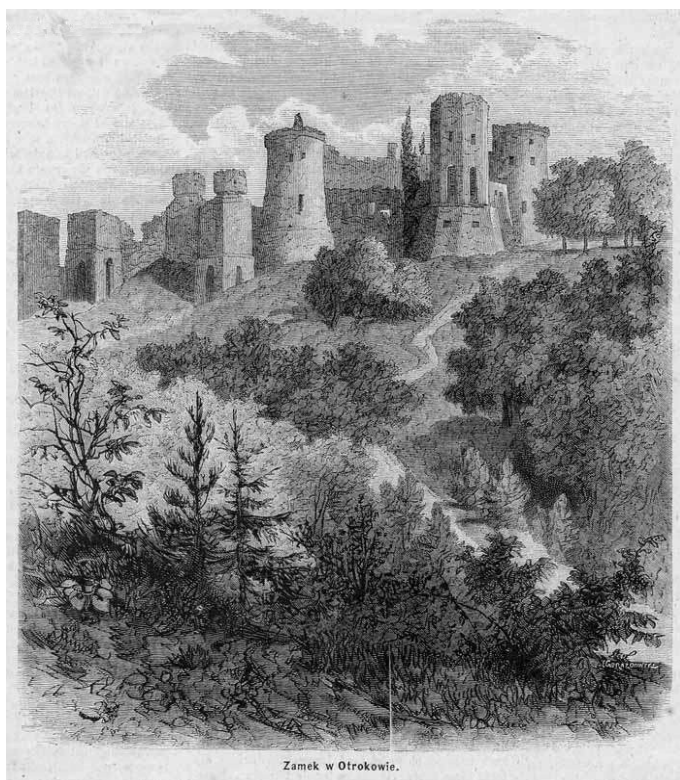
Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880-1914.

Otroków, wś, pow. uszycki, na wzgórzu nad Uszycą, która płynie głębokim i urozmaiconym w piękne widoki jarem, okr. pol. Dunajowce, gm., par. i st. p. Minkowce, o 8 w. od Minkowiec a 12 w. na płd.-zach. od Uszycy, ma 96 osad, 500 mk., 520 dzies. ziemi włośc., 2697 dzies. dwor. wraz z Antonówką., Kruszkowcami, Tymkowem, Sarykami, Baranowem i Zaciszem. Dawniej własność Marchockich, dziś Władysława ze Zmigrodu hr. Stadnickiego.

Są tu ruiny kaplicy oraz zamku, wzniesionego przez Ścibora Marchockiego a spalonego w 1826 r., imponujące swoim rozmiarem. Dalej znajduje się wspaniały park, wielkim kosztem założony przez Marchockiego, bardzo porządnie dotąd utrzymywany, jak również i dom murowany dziedzica, w którym mieści się doborowa biblioteka, zawierająca wiele starych druków, przeważnie treści religijnej, i bogaty zbiór rękopisów, pomiędzy którymi znajdują się akta kanclerskie z czasów Jana Szembeka (1711—1731) i Jana Małachowskiego (1746—1762),

składające się z 15 tomów in folio, **sumaryusz majątków i** n. (ob. art. Rollego „Po małych drogach”, Kłosa 1884 r. № 977). Nadto jest tu cenny zbiór numizmatów polskich oraz galeria portretów rodzinnych rodziny Stadnickich, a także obrazów, między którymi odznaczają się dwa wielkich rozmiarów,

pędzla Januarego Suchodolskiego, z których jeden przedstawia legendę rodową domu Stadnickich o źrebcu, który sprzedany, powraca do dawnego pana, wiodąc za sobą, stado koni (z kąd jakoby nazwa rodziny Stadnickich), drugi zaś Stanisława Stadnickiego, zwanego Dyablem, starostę żygwulskiego. W O. znajduje się stadnina koni poprawnej rasy. Otwarto tu przed kilku laty kopalnię fosforytów. Na gruntach otrokowskich, wśród skał i jarów, wznosi się mauzoleum, w którym złożone są zwłoki dawnego dziedzica hr. Ignacego Ścibora Marchockiego, słynnego oryginała, zmarłego w 1827 r. (por. *Mińkowce*). O Otrokowie znajduje się wzmianka w Arch. J. Z. R., cz. I, t. 4: 576. *Dr. M.*

Cerkiew p. w. s. Parascewii, wzniesiona w 1807 r., uposażona 40 dzies. ziemi, ma 668 parafian.

<http://www.nawolyniu.pl/artykuly/biblioteki>

Można przypuszczać, że w dawnej Polsce na terenie każdej siedziby nie tylko magnackiej, ale i szlacheckiej znajdowały się mniejsze lub większe księgozbiory i archiwa rodzinne, zawierające różnego rodzaju dokumenty związane z życiem danego rodu i jego majątkiem.

O wielkości księgozbioru decydował poziom majątkowy i intelektualny szlachcica, panująca moda. Z uwagi na łatwy dostęp do drewna, a tym samym niską jego cenę, do końca XVIII w., ponad 90% rezydencji w Rzeczypospolitej było zbudowanych z tego materiału .

(Redakcja dodaje, że było to spowodowane wielką ilością lasów i drewna i bardzo małym dostępem do kamienia i kamieniołomów, które były są rzadkością u nas).

Jeśli do tego uwzględnimy liczne wojny toczone na ziemiach polskich zwłaszcza w XVII i XVIII w., staje się rzeczą oczywistą, że znaczna część znajdujących się w nich przedmiotów musiała ulec zniszczeniu.

Dlatego też wiele dokumentów i ksiąg przestało istnieć jeszcze przed ostatecznym końcem I Rzeczypospolitej w 1795 r. Podczas zaborów system represyjny wobec polskości, której strażnikiem była szlachta, uderzał przede wszystkim w jej pozycję polityczną i gospodarczą. Najdotkliwsze rozmiary przybrał na Kresach Wschodnich stanowiących w większości część zaboru rosyjskiego.

W dotychczasowej literaturze brakuje szczegółowego opracowania dotyczącego rezydencji polskich ziemian na terenie dawnych ziem Rzeczypospolitej, w tym na terenie Wołynia, pod kątem ich zbiorów bibliotecznych i archiwalnych.

Ze względów politycznych na terenie Polski tematyka związana z ziemiaństwem, a tym samym i z siedzibami ziemian, nie była mile widziana prawie do końca lat dziewięćdziesiątych, kiedy to ukazał się cykl opracowań Romana Aftanazego poświęcony dziejom rezydencji na kresach Rzeczypospolitej(2). Poszukując informacji na temat zbiorów bibliotecznych i archiwalnych na terenie rezydencji Wołynia najwięcej danych można znaleźć w opracowaniach Romana Aftanazego i Edwarda Chwalewika(3). Niestety do znacznej części opisywanych siedzib ziemiańskich **nie zachowały się opisy księgozbiorów lub są one bardzo lakoniczne**. Pewne dane dotyczące poszczególnych zbiorów można znaleźć także np. w pracach Steckiego i Kraszewskiego(4).

Jedną z ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej był Wołyń. Oprócz Zbaraża i jego okolic prawie w całości kraina ta została zajęta przez Rosjan i do 1912 r. znajdował się na jednolitym pod względem administracyjnym obszarze zwanym gubernią wołyńską.

Przed pierwszą wojną światową został włączony do guberni wołyńskiej okręg chełmski z guberni lubelskiej(5). Obszar Wołynia obejmował ponad 71 tys. km kw. Mieszkało tam przed wybuchem pierwszej wojny światowej ok. 4 milionów ludzi, z czego Polacy stanowili ok. 10%(6). Przeważały tam gleby piaszczyste i gliniaste. Jedynie w południowych rejonach występowały czarnoziemy. Lasy i tereny zabagnione stanowiły charakterystyczny element w krajobrazie na północy Wołynia. Znaczna część ziemi była skupiona w rękach niedużej ilości majątnej arystokracji(7).

Wyjątkowa sytuacja polityczna na Kresach Wschodnich negatywnie wpływała na warunki życia tamtejszych Polaków i rozwój polskiej kultury.

Z uwagi na represje szczególnie dotkliwe po powstaniu styczniowym dla polskich ziemian, całe ich życie ograniczyło się do życia rodzinnego, a to odbywało się w znacznej mierze w budynkach mieszkalnych, które u bogatych ziemian przybierały rozmiary olbrzymich rezydencji - pałaców lub zamków, u uboższych - skromnych dworków. Nastąpiła wyjątkowo silna rusyfikacja. Język polski został całkowicie wyeliminowany nie tylko ze szkół i urzędów, ale całkowicie zabroniono używania go w miejscach publicznych. W przeciwieństwie do Królestwa Polskiego gdzie np. szyldy sklepowe musiały być w języku polskim i rosyjskim, na Kresach żaden napis nie mógł być w języku polskim. Od 4 sierpnia 1866 r. nakazano w drukarniach kresowych niszczenie czcionek polskich. W drugiej połowie lat 60-tych XIX w. wprowadzono nowy typ szkół elementarnych - dwuklasowych w miastach i jednoklasowych na wsi, stopniowo ograniczając jednocześnie dostęp do szkół średnich i wyższych dla młodzieży polskiej(8).

Mocno odczuwano brak wyższych uczelni na terenie tzw. 9 Zachodnich Guberni Rosyjskich. Już po powstaniu listopadowym władze zamknęły Uniwersytet Wileński, Wileńską Akademię Medyczno-Chirurgiczną i Liceum w Krzemieńcu. Brakowi wyższych uczelni na Kresach Wschodnich nie były w stanie sprostać szkoły wyższe Kijowa. Młodzież była zmuszona do wyjazdów w głąb Rosji, przede wszystkim do Petersburga, Moskwy, Dorpatu, Charkowa i Rygi; uczelni w Europie Zachodniej i Galicji(9).

W rezultacie pod koniec XIX w. na Wołyniu występował bardzo duży odsetek analfabetów. Na 1000 mieszkańców na Wołyniu umiały czytać 172 osoby, a w tym samym czasie na Kijowszczyźnie - 181, na Wileńszczyźnie - 288, w Królestwie Polskim - 305(10).

Polacy odczuwali silną potrzebę posiadania polskiej książki i czasopism. Dało się to zauważyć nie tylko wśród właścicieli ziemskich, ale i inteligencji oraz mieszczan.

Wzrastała rola edukacji domowej. "Na barkach rodziców i najbliższej rodziny spoczywał również ważny obowiązek przekazywania swoim dzieciom tradycji rodzinnej, narodowej i religijnej. Dom rodzinny musiał zastąpić na tym polu brak polskich szkół, organizacji narodowych, oficjalnego życia naukowego i kulturalnego oraz polskiego słowa drukowanego"(11). Wzrost czytelnictwa w XIX w., zainteresowanie literaturą popularną, zwłaszcza historyczną, wpływało na powstawanie coraz liczniejszych biblioteczek domowych. Nawet ubogi inteligent czy mieszczanin, jeśli tylko umiał czytać i pisać gromadził książki(12).

Rezydencje służyły nie tylko jako wygodne miejsca do mieszkania(13), ale także biblioteki, archiwa i muzea wyposażone niejednokrotnie w bezcenne rodzinne pamiątki w postaci obrazów znakomitych malarzy, broni, mebli, fotografii, starych dokumentów i licznych książek. Oprócz portretów przodków nie mogło zabraknąć znanych bohaterów narodowych: Stefana Czarnieckiego, Jana III Sobieskiego, ks. Józefa Poniatowskiego czy też Tadeusza Kościuszki. Wszystkie te przedmioty posiadały olbrzymią wartość dydaktyczną. Stanowiły wspaniałą bazę źródłową i ilustrację dla opowieści dotyczących historii rodziny i Polski. Podtrzymywały tradycje rodzinne i narodowe.

Wielkość i rodzaj księgozbioru oraz ilość i stan zachowania dokumentów w znacznym stopniu zależał od sytuacji majątkowej i poziomu intelektualnego i kulturalnego jego właścicieli. Nie bez znaczenia była także panująca moda, a przede wszystkim wypadki losowe, które dosyć często zamieniały wspaniałe dwory czy pałace w pogorzelnisko, tym bardziej, że większość rezydencji było drewnianych (z modrzewia). W drugiej połowie XIX w. ze względu na znaczną trzebież lasów oraz trwałość i zabezpieczenie przed ogniem zalecano budowę dworów z cegły(14).

Po powstaniu styczniowym byt polskiego ziemiaństwa w zaborze rosyjskim został mocno zachwiany. Najbardziej antypolskie oblicze przybrał na Kresach Wschodnich. Konfiskowano majątki ziemskie za udział lub chociażby sprzyjanie powstaniu. Polak, niezależnie od stanu społecznego został pozbawiony możliwości kupna jakichkolwiek posiadłości rolnych. Zachowano jedynie możliwość dziedziczenia ziemi po rodzicach.

Szlachta polska została obciążona dodatkowymi kontrybucjami i podatkami. Polaków usuwano z administracji, sądownictwa i oświaty. Coraz bardziej kurczyły się możliwości w miarę normalnego życia. Przetrwali mogli najzamożniejsi, inwestując w przemysł, omijając różne zakazy przez łapówki dla skorumpowanej rosyjskiej administracji. Dla uboższych pozostawała emigracja, wegetacja lub wynarodowienie. Wszystko to miało zmniejszyć polski stan posiadania i w rezultacie całkowicie wyeliminować polską kulturę na Kresach(15). Drobną szlachtą uległa deklasacji i została narażona na wzmożoną rusyfikację już po powstaniu listopadowym. Utraciła przywileje (m.in. samorządowe i oświatowe), które przynajmniej formalnie łączyły ją ze szlachtą bogatą i średniozamożną, co zawsze ułatwiało tworzenie wspólnego frontu przeciwko Rosjanom. Do 1840 r. na Wołyniu deklasacja objęła blisko 30 tys. osób(16).

Polskie rezydencje stały się, obok struktury kościelnej (Kościoła katolickiego), jedynymi ośrodkami polskości, a biorąc pod uwagę jeszcze gorsze położenie Kościoła katolickiego w zaborze rosyjskim, od sytuacji polskich ziemian. Ich rola a przede wszystkim odpowiedzialność była tym większa. Kontynuowały tradycje polskolitewskiego państwa przedrozbiorowego. W samych siedzibach ziemian istotne znaczenie w podtrzymywaniu polskości odgrywały zbiory biblioteczne i archiwalne, obok kolekcji obrazów, mebli, różnego rodzaju broni i ozdób, które stanowiły swoistego rodzaju muzea.

Z księgozbioru i archiwum korzystali przede wszystkim domownicy i ich znajomi, bliższa i dalsza rodzina. W związku z tym ich wpływ na kształtowanie szerszych grup społeczeństwa był ograniczony. Ale prywatna biblioteka niejednego ziemianina stawała się też często podstawą źródłową lub uzupełnieniem księgozbioru dla zakładanej czy istniejącej już biblioteki szkolnej. Właściciel biblioteki liczącej kilkanaście tysięcy tomów, Michał Czacki, pragnął ją udostępnić szerszemu gronu czytelników. Uważał, że każdy ziemianin winien swój własny księgozbiór dla rodaków "na oścież otworzyć", wcześniej odpowiednio go uporządkować i skatalogować. Wystąpił z bardzo cenną inicjatywą: chciał stworzyć centralny katalog wszystkich prywatnych bibliotek na ziemiach polskich, usytuowany w "Bibliotece Warszawskiej".

Z całą pewnością ułatwiłoby to uczonym poszukiwanie potrzebnych materiałów. Dla zapewnienia szerszego dostępu do Biblioteki Ordynacji Krasieńskich w Warszawie i własnej w Sielcu, pragnął obie połączyć w jedną.

Niestety śmierć pokrzyżowała wszystkie plany. Podzielone między spadkobierców zbiory uległy rozproszaniu(17). Do szkół trafiły książki m.in. z biblioteki Tadeusza Czackiego w Porycku (dla Liceum Krzemienieckiego), Fryderyka Moszyńskiego z pałacu w Dolsku (Liceum Krzemienieckie), Woronina z Białokrynicy (mieszcząca się w pałacu szkoła rolniczorzemieślnicza dla chłopców) i Jabłonowskich z zamku lachowickiego. Teofila Strzeżysława Jabłonowska (ok. 1743-1816), córka ks. Józefa Aleksandra Jabłonowskiego (1711-1777), wojewody nowogródzkiego, twórcy Towarzystwa Naukowego Societas Jablonoviana w Lipsku, podarowała z bogatego księgozbioru 2246 tomów bibliotece Liceum Krzemienieckiego, a zebrane w 35 fascykułach rękopisy ojca przekazała do biblioteki Académie des Sciences w Paryżu, której Jabłonowski był członkiem. Ostatecznie w 1860 r. biblioteka lachowiecka wraz z teofilpolską wzbogaciła księgozbiór ordynacji Zamoyskich(18).

Od wnuczki właściciela pałacu w Dolsku (Fryderyka Józefa Moszyńskiego, syna Jana Kantego i Fryderyki Augusty hr. Cosel, naturalnej córki Augusta II Sasa) Józefy z Moszyńskich Szembekowej dowiadujemy się o raczej zakazanej literaturze i to nie bynajmniej z powodów politycznych. Poza pałacem w parku ukryta była mała romantyczna chata. "Na parterze mieścił się przedpokój, salonik i drugi niewielki pokój, z którego stromymi schodami, przez podnoszoną klapę wychodziło się na górę. Na klapie leżał dywan. Z pociśnięciem guzika zamykała się ona tak szczelnie, że stawała się niewidoczna". Na tajną biblioteczkę dziadka natrafiła Józefa Szembekowa już jako osoba dorosła. Była tam literatura obsceniczna "z całym szeregiem małych tomików w cielęcą skórę oprawnych z odpowiednimi rycinami"(19).

Z zachowanych materiałów wynika, że największą bibliotekę na Wołyniu posiadał Tadeusz Czacki (1765-1812), wybitny uczyony i twórca Liceum Krzemienieckiego. Gromadzony przez niego z niezwykłą pasją, imponujący księgozbiór liczył ponad 30 tys. tomów. Znajdował się tam m.in. księgozbiór króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Powszechnie znane było zamiłowanie Czackiego do kolekcjonowania cennych dzieł, dlatego też skrzętnie chowano przed nim cenne przedmioty. Zdarzało się, że po wizycie twórcy Liceum Krzemienieckiego brakowało wielu zabytków.

Większość zbiorów przekazał Czacki Liceum Krzemienieckiemu. Ponad 8 tys. tomów różnych dzieł i 146 528 jednostek rękopisów (oprawionych w 1558 voluminach), wdowa po nim Barbara z Dembińskich, sprzedała ks. Adamowi Czartoryskiemu do Puław. Część zbiorów, głównie obcojęzycznych nabył po powstaniu listopadowym hr. Tytus Działyński(20).

Równie imponująco wyglądał księgozbiór hr. Mieczysława Chodkiewicza. Znajdował się na terenie pałacu w Młynowie (pow. dubieński). Zawierał ok. 30 tys. tomów, zebranych głównie przez starostę drohobyskiego Józefa Rzewuskiego i Aleksandra Chodkiewicza (1776-1838). Chwalewik w sposób ogólnikowy przybliżył zawartość biblioteki stwierdzając, że "(...) w stare druki polskie i piękne wydawnictwa ilustrowane zagraniczne zasobna"(21).

Usytuowana w ostatniej sali w amfiladzie ogrodowej pałacu, posiadała dwa okna, malowane na kolor szafirowy ściany i murowany piec zakończony ozdobnym wazonem. Gzyms był "w sztukaterii malowany", lamperie "ze szlakami paliowymi".

Pod ścianami stało 6 mahoniowych szaf z książkami. Na wyposażeniu biblioteki było też mahoniowe biurko, 4 małe kanapy, 4 stoliki, 3 krzesła, duży zegar, lichtarze, gipsowe popiersia, wazoniki i figurki porcelanowe(22).

Dużą ilość starych wydań można było znaleźć w bibliotece sławuckiej. Założył ją książę Roman "Sybirak" (1800-1881). Składała się ona z księgozbioru koreckiego Czartoryskich, przeniesionego do Sławuty w 1810 r. Z czasem liczyła blisko 20 tys. voluminów, z których większość odziedziczyła córka ks. Romana - Maria Potocka.

Ponad 6 tys. tomów otrzymał bratanek ks. Romana - ks. Roman Sanguszko jun. (1832- 1917), który powiększył ją do 25 tys. tomów. Najpierw mieściła się w dwóch dużych salach pałacowych, a następnie w pawilonie "stajennym" dawnej siedziby twórcy biblioteki - ks. Romana sen. W grupie dzieł starych, pięknie oprawnych, znajdowały się Biblie (Radziwiłłowska, Ostrogskiego, Leopoldy), Kazania Skargi, pełne zbiory kronikarzy polskich, stare rękopisy z miniaturami i nowsze z czasów saskich i ostatniego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. W zbiorach bibliotecznych przechowywano korespondencję Jana III Sobieskiego i listy z czasów konfederacji barskiej(23).

Wielką bibliotekę o nieco mniejszej liczbie voluminów posiadali Potoccy w Antoninach (pow. zasławski). W prace wokół biblioteki była zaangażowana Maria Potocka, córka ks. Romana Sanguszko "Sybiraka" (1800-1881), a żona hr. Alfreda Potockiego (1817-1889). Jej podstawę stanowił księgozbiór przywieziony jako wiano ze Sławuty. Były tam "druki nowsze". Przed pierwszą wojną światową Biblioteka Antonińska liczyła ok. 20 tys. tomów(24). Początki biblioteki związane są z budową pałacu. Antoniny zwane jeszcze w XIX w. Chołodkami należały do Sanguszków i wraz z innymi kluczami (m.in. szarogrodzki, szepetowski), przypadły w połowie XIX w. Marii Sanguszkównie. Dziadek Marii - ks. Eustachy Sanguszko (1768-1844) na pocz. XIX w. wybudował jednopiętrowy, podłużny obiekt przeznaczony na bibliotekę. Budynek łączył oficynę z pałacem.

Pod koniec XIX w. biblioteka została odrestaurowana (ściany wewnętrzne obito jedwabiem). Składały się na nią przede wszystkim dzieła nowsze, wydawnictwa luksusowe i albumy. Interesująco przedstawiał się tu dział dotyczący wypraw podróżniczych i łowiectwa. Bogate zbiory Potockiego zaliczano wówczas do jednych z największych tego typu w Polsce. Przed pierwszą wojną światową cały księgozbiór był podzielony na kilka części. Biblioteka główna mieściła się w dwóch obszernych salach i zawierała 15 tys. tomów. W gabinecie Józefa Potockiego funkcjonowała biblioteka osobista (w kilku szafach). Poza tym pani domu dysponowała zbiorem 1500 woluminów.

Książki znajdowały się też w innych miejscach np. w obszernym hallu, w którym koncentrowało się życie domowników na wielkich stołach leżały dzieła z "zakresu historii sztuki". Poza pałacem w Antoninach istniały jeszcze księgozbiory podręczne w Szepetówce i Nowosielicy. Posiadały one raczej charakter użytkowy z zakresu rolnictwa(25). W pałacu szepetowskim Potocki trzymał bibliotekę złożoną głównie z opracowań dotyczących gospodarstwa rolnego, cukrownictwa i podróżnictwa. Ta sama tematyka występowała w bibliotece w Nowosielicy, utworzonej z dubletów antonińskich i częściowo z oddzielnych zakupów. Zbiory z Nowosielicy i Szepetówki posiadały w większości pozycje nowsze(26).

Jeszcze na początku lat 70-tych XIX w. zamek w Wiśniowcu, rodowe gniazdo Wiśniowieckich, mógł się poszczycić wspaniałą biblioteką, która po kupnie majątku przez hr Włodzimierza Broel-Platera (1831-1906) przeszła z rąk Mnischów do Platerów i liczyła jeszcze ok. 13 tys. tomów.

Plater powiększył zbiór o własny w liczbie ponad 8 tys. tomów i stworzył w ten sposób bardzo poważny zbiór złożony z ponad 21 tys. tomów. Wydawnictwa polskie stanowiły tu 1/3 wszystkich dzieł. Przeważały utwory o treści historycznej, geograficznej, dział beletrystyczny i teologiczny. Dział rękopisów składał się z 350 tomów, z bardzo ważnym spisem miejscowości, herbarzami i polonikami z różnych archiwów zagranicznych(27).

Księgozbiory liczące po kilkanaście tysięcy woluminów można było znaleźć np. w Horodcu, Sielcu, Zahajcach. Właściciel Horodca na początku lat 40-tych XIX w. - Antoni Urbanowski mógł się poszczycić w swoim pałacu cennym księgozbiorem, odziedziczonym w znacznym stopniu po starszym bracie Krzysztofie, który nabył je w Niemirowie wraz z galerią obrazów i kolekcją numizmatów po Wincentym Potockim.

Sam Antoni Urbanowski był bibliofilem i ze względu na zainteresowania oraz wytrwałość udało mu się zgromadzić ok. 13 tys. tomów. W Horodcu salę biblioteczną obiegała galeria, na którą prowadziły zainstalowane na środku spiralne schody. Na górze znajdowały się wydawnictwa obce, a na dole polskie lub Polsce poświęcone. Józef Ignacy Kraszewski w swoich Wspomnieniach pisząc o bibliotece horodeckiej podawał, że była "(...) wielkim kosztem czasu, pieniędzy i pracy zgromadzona"(28). Mieściła dużo rzadkich druków i cennych rękopisów z XIV w. i starszych.

Z pozycji drukowanych dużą uwagę Kraszewskiego obok dzieł zagranicznych, zwróciły także dzieła polskie Vita S. Stanisłai Jana Długosza; Opuscula Jana Tucholczyka; Statut z 1506 r. Jana Łaskiego; Postylla Jana Seklucjana (1556 r.); Biblia Jakuba Wujka (1599 r.). Były tam utwory Marcina Bielskiego, Sebastiana Klonowicza, Bartosza Paprockiego, Mikołaja Reja i wielu innych. Urbanowski zgromadził w Horodcu także wiele dzieł podróżniczych, historycznych, ornitologicznych. Wydawnictwa dotyczące galerii sztuki drezdeńskiej, düsseldorfskiej, luksemburskiej, neapolitańskiej, orleańskiej, wiedeńskiej, Ermitażu i Herculanium. Sporo można było też znaleźć prac z alchemii. Niektóre egzemplarze posiadały autografy znanych osobistości. Na jednej z nich widniała dedykacja dla króla Stefana Batorego - napisał ją Aleksander Sanuto. W sali biblioteczej stały przepięknie ozdobione szafy, przeznaczone na okazałą kolekcję numizmatów(29).

Bardzo podobnie jak Tadeusz Czacki w Porycku, jego brat Michał Czacki w pałacu sieleckim zgromadził duże zbiory książek, czasopism, dokumentów archiwalnych i rękopisów. Księgozbiór zawierał utwory w języku polskim, francuskim, włoskim oraz łacińskim. Wyróżniały się publikacje związane z historią XVIII w., zwłaszcza dotyczące rewolucji francuskiej. Najwięcej było książek i rękopisów polskich. Najstarsze dzieło pochodziło z końca XV w. - Posteriorum Aristotelis Analiticorum Libri Duo Jana Głogowczyka (wydane w Lipsku w 1499 r.). Z zaliczanych do rzadkości znajdowała się tu Biblia Radziwiłłowska, Ogród zdrowia Stefana Falimirza i Zielnik Szymona Syreniusza(30).

Wyjątkowo skromne informacje zachowały się odnośnie znacznych zbiorów w pałacu zahajeckim. Roman Aftanazy wspomina jedynie o dwóch mahoniowych szafach bibliotecznych "z jedwabnymi siatkami na metalowych drzwiach" i o liczącej 12 tys. tomów bibliotecze(31).

Znaczna część dworów i pałaców posiadała biblioteki, złożone przynajmniej z kilkuset tomów. Jako przykład może posłużyć księgozbiór polsko-francuski Smarzewskich h. Zagłoba z dworu we wsi Kobyla (pogranicze Podola i Wołyńia) i Domaradzkich h. Ostoja, rozlokowany w pałacowej amfiladzie obok mniejszego salonu. W tym drugim książki były przechowywane w specjalnie do tego celu wykonanych jesionowych oszklonych szafach(32). Przy większości rezydencji brakuje szerszego opisu książek z podaniem szacunkowego określenia wielkości zbiorów. Można spotkać opisy typu: "Biblioteka polsko-francuska z drukami XVIII w."(33), "Biblioteka pełna białych kruków"(34) czy "Istniały też (...) okazałe zbiory, w tym obrazy olejne, portrety rodzinne, miniatury, zabytkowa porcelana oraz duży księgozbiór"(35).

Analizując pałac w Kisielinie Aftanazy powołuje się na miejscowe podania, według których miał być on wybudowany w pierwszej połowie XVII w. przez Czapliców z przeznaczeniem na bibliotekę ariańską, o czym miała świadczyć 1,5 metrowa grubość ścian. Ale duża grubość murów może charakteryzować walory obronne budowli nie koniecznie związane z ochroną książek(36).

W każdej ziemiańskiej rezydencji, niezależnie od tego czy był to mały dworek, czy też duży pałac lub zamek, istniała biblioteka i zbiór dokumentów stanowiący rodzinne archiwum. Tak samo, jak z pokolenia na pokolenie gromadzono książki, powstawał rodzinny (i rodzin z nią związanych) zbiór archiwalny. I podobnie podlegał on tym samym zawirowaniom dziejowym, jakie spotykały dworskie zbiory książek i dzieł sztuki. W zachowanych opisach archiwaliów w dawniejszych czasach nie stosowano współczesnych nam form mierzenia ilości dokumentów.

Stąd nie znamy wielkości zasobów archiwalnych mierzonych w metrach bieżących akt. Czasami pojawia się ogólna informacja o liczbie dokumentów i ich treści, a także miejsca ich przechowywania. Najczęściej na archiwum było przeznaczone jedno pomieszczenie lub jego część, które jednocześnie stanowiło skarbiec, w którym przechowywano inne drogocenne przedmioty. Niekiedy skarbiec znajdował się w oddzielnym, specjalnie dla niego przeznaczonym budynku. Np. Pruszyńcy swoje archiwum rodzinne przechowywali w stojącym obok dworu lamusie. W starej, obitej skórą skrzyni leżały akta z XVIII i XIX wieku(37).

W pałacu w Sławucie znajdowało się przebogie archiwum rodziny Sanguszków (przeniesione w 1866 roku z zamku w Zasławiu). Składało się ono z 1127 dokumentów z archiwów: sławuckiego, ostrogskiego, zasławskiego, kowelskiego. Zbiory zasławskie pochodziły z lat 1284-1873 i dotyczyły np. spraw kościelnych i politycznych na Kresach Południowo-Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, dziejów rodów Ostrogskich i Zasławskich. Były tam oryginalne listy cara Iwana Groźnego do króla Zygmunta Augusta.

Wydzielono dokumenty do dziejów Wołyńia i oddzielnie związane z rodziną Sanguszków. W całym archiwum sławuckim interesująco prezentowały się księgi rachunkowe dotyczące administracji dóbr sanguszkowskich na Wołyńiu(38). Chodkiewicze z myślą o archiwum, wybudowali na terenie parku w Młynowie, specjalny murowany skarbiec, kryty dachówką, z podziemnym lochem i dwiema izbami.

Archiwum rodzinne Chodkiewiczów z czasem znacznie się rozrosło i przybrało nazwę "Archiwum Generalne Domu Chodkiewiczowskiego". W drugiej połowie XIX w. liczyło ponad 1000 tek, rozlokowanych w 15 dużych szafach. Przeważały dokumenty o treści wojskowej, z drugiej połowy XVIII i z początków XIX w. Najstarszy oryginalny dokument pochodził z 1499 r., a odpis nawet z 1463 r. Przechowywano dokumenty dotyczące samych Chodkiewiczów i rodzin z nimi spokrewnionych książąt m.in. Słuckich, Lackich, Paców, Sapiehów, Olizarów(39).

Ulokowane w niewielkim pokoju dworu w Berehu archiwum, należało obok sławuckiego Sanguszków i młynowskiego Chodkiewiczów do największych, zawierających dokumenty związane z dziejami Wołynia. Archiwum to było starannie uporządkowane i opracowane za sprawą przede wszystkim **jego właściciela Zygmunta Luby-Radzimińskiego (1843-1928), znanego genealoga i heraldyka**. Ale trzeba podkreślić, że pomagało mu w tym liczne grono bliskich mu osób: żona, przyjaciel domu Henryk Różycki, krewny i przyjaciel Seweryn Saryusz-Zaleski, krewny Władysław Radziwiński, sąsiad Bolesław Rupniewski i Kajetan Surdio. Zasób składał się z szeregu działów.

Najcenniejsze były dyplomy pergaminowe z lat 1422-1767 (37 sztuk). W dziale rękopisów występowały sumariusze ogólne i szczegółowe, odnoszące się do osób lub miejscowości i to już od XV w.; materiały dotyczące spraw skarbowych i gospodarczych, np. lustracja Krzemieńca z 1563 r.; różnego rodzaju akta zawierające rachunki gospodarcze, instrukcje sejmikowe, lustracje, a nawet modlitwy, wiersze i anegdoty; Spis szlachty przeważnie bełskiej z XVIII w., Materiały do historii rodzin wołyńskich i Herbarz Rulikowskiego. **Z działu akt prawnych ważne były nadania królów polskich i wielkich książąt litewskich, akta wielu rodzin na Wołyniu, materiały heraldyczne**. Bardzo liczny dział listów zawierał aż 5465 sztuk, przede wszystkim z XVIII w. Najdawniejsze sięgały czasów Zygmunta Starego i królowej Bony(40).

Nie wszędzie jednak zbiory były pod tak dobrą opieką. Np. archiwum Zbaraskich zanim całkowicie zniszczało, do 1890 r. było "zwalone" w jednym z pokoi na zamku w Zbarażu(41). Z kolei solidny zamek w Dubnie i jego właściciele wzbudzali zaufanie u okolicznej szlachty, **która bardzo chętnie przekazywała swoje papiery w depozyt do archiwum dubieńskiego** w obawie o ich dalsze losy ze względu na liczne wojny. W XIX wieku zamek w Dubnie przestał być już tak bezpieczny, **a to ze względu na rodzinę Lubomirskich(czytaj: gałąź frankistowską)** która doprowadziła okoliczne dobra do całkowitej ruiny(42).

Cenne akta do dziejów Wołynia i ziem sąsiednich znajdowały się w archiwum tereszczańskim. Dokumenty dotyczyły spraw rodzinnych i majątkowych, publicznych rodziny Grocholskich i innych rodów spokrewnionych: Woronowickich, Obodyńskich, Łasków, Sabarowskich i Radziwińskich. Chronologicznie obejmowały okres od XVI, do XX w., z przewagą materiałów z XVIII w.(43)

Archiwum rodzinne Świejkowskich i Grocholskich w Kołodnie, oprócz akt rodzinnych posiadało duży zbiór materiałów związanych z Polakami zesłanymi na Sybir. Włodzimierz Świejkowski znany był z działalności konspiracyjnej przeciwko Rosjanom. Na terenie wybudowanej w parku kryjówki ukrywał m.in. powstańca węgierskiego - hr. Szymona Forgacha i dyktatora powstania styczniowego Romualda Traugutta(44).

Podobne akta dotyczące dziejów Wołynia, ziem sąsiednich i historii rodów ziemiańskich tam zamieszkałych można spotkać niemal w każdym zasobie archiwalnym na terenie większej rezydencji na Wołyniu. Siedziby znaczniejszych w Rzeczypospolitej rodzin zawierają ponadto materiały o znaczeniu ogólnopolskim. Zamek wiśniowiecki posiadał archiwum rodzinne, które w połowie XVIII w. składało się z 12 ogromnych fascykułów.

Z uwagi na znaczenie rodu Wiśniowieckich w XVII i XVIII wieku, przechowywane dokumenty stanowiły nieocenione źródło zarówno do badań nad dziejami rodu Wiśniowieckich, rodów z nimi związanych i wszystkich innych najznakomitszych rodzin w Rzeczypospolitej, jak i sytuacji politycznej, społeczno-gospodarczej i kulturalnej całego kraju(45).

Ogólnonarodową wartość przedstawiało też archiwum Dunin-Karwickich w Mizocz. Znajdowały się tam oryginały akt kanclerskich od 1513 do 1793 r., m. in. Jana Szembeka i Jana Małachowskiego(46). O wielu archiwach nie mamy szerszych danych, a osoba jego właściciela może sugerować bardzo ciekawą zawartość. Skąpe dane dotyczące archiwaliów Potockich w Antoninach przytacza Chwalewik, a za nim Aftanazy "Bogate archiwum rodzinne, zawierające, między innymi, (rękopisy) słynnego badacza Sarmacji, Jana Potockiego, oraz rękopis pamiętnika ks. Romana Sanguszki"(47).

Niestety, większość z występujących na Wołyniu rezydencji ziemiańskich uległa zniszczeniu, a wraz z nimi przypadły bezcenne zbiory archiwalne, biblioteczne, utracono wspaniałe dzieła sztuki. Dla znikomej części zbiorów przyczyna tkwiła w niegospodarności ich właścicieli lub **nieszczęśliwemu wybuchowi pożaru.....!!**

Zdecydowana jednak większość przypadła na skutek działań zbrojnych i w czasie okupacji podczas pierwszej wojny światowej i bestialskiej działalności band i regularnego wojska bolszewickiego w latach 1917-1920. To, czego nie zdołano zniszczyć w latach 1914-1920, dokończono w znacznym stopniu podczas II wojny światowej.

Dla zabezpieczenia najcenniejszych zbiorów właściciele dworu w Nowomaliniowie przewieźli archiwalia, książki, obrazy, porcelanę, rzeźby i inne wartościowe przedmioty do Żytomierza, gdzie zostały umieszczone w pomieszczeniach katolickiego seminarium duchownego. Tam prawie wszystko i tak uległo zniszczeniu. Pałac w Chołoniowie wraz z całym wyposażeniem (m. in. ocalała po pożarze z lat 80-tych XIX w. biblioteka), uległ całkowitej dewastacji z rąk żołnierzy niemieckich i austriackich już na samym początku pierwszej wojny, a księgozbiór w Nowosiólkach spalił się przez zaproszenie ognia ze strony z kolei polskiego wojska J. Piłsudskiego w 1916 r. Podczas pierwszej wojny podobne losy podzieliły księgozbiory zgromadzone w rezydencjach w Bużanach, Hłuszy Wielkiej, Kobylach, Werbeniu(48).

Na jesieni 1917 r. przez Kresy Południowo-Wschodnie przeszła fala zniszczeń, na niespotykaną dotychczas skalę. Nastąpiły pogromy polskich właścicieli ziemskich.

Zbolszewizowane oddziały wojsk rosyjskich i zdemoralizowani chłopci ukraińscy, którzy się do nich przyłączyli, dokonywali napadów, mordów i zniszczeń w osadach, dworach, folwarkach i obiektach przemysłowych. Na obszarze samego Wołynia w pierwszej połowie października zniszczono ponad 100 dworów i folwarków. W pałacu w Sławucie 1 listopada zamordowano ks. Romana Sanguszkę, "(...) a sam pałac wraz z zabytkami i archiwaliami z dziejów Rusi i Polski spalili"(49). Na szczęście główne archiwum sławuckie zostało wraz z częścią innych zbiorów wywiezione w głąb Rosji. Zgodnie z traktatem ryskim z 1921 r., zbiory te zostały oddane. Ulokowano je w Gumniskach pod Tarnowem(50).

Przewodniczący Stronnictwa Pracy Narodowej na Rusi (Stronnictwo powstało po rewolucji lutowej dla ochrony polskich ziem na prawobrzeżnej Ukrainie) - Stanisław Horwatt, w liście do prezesa Koła Polskiego w Wiedniu z 31 marca 1918 r., oceniał zniszczenia polskich dworów i folwarków na 85%(51).

Archiwum wiśniowieckie, jeszcze przed sprzedażą Wiśniowca Rosjaninowi Pawłowi Demidowowi na długo przed wybuchem wojny, znalazło się w dobrach Platera, w Worobinie i nie musiało podzielić losów innych pałacowych zbiorów. "Całe wnętrze zdewastowano. Pozostała część kolekcji portretów królewskich z wyklutymi przez żołdactwo bolszewickie oczyma i kilkadziesiąt powyrywanych z ram płócien, przedstawiających dawnych dziedziców Wiśniowca"(52). Na skutek bandyckiej działalności band złożonych z bolszewików i zdemoralizowanych chłopów ukraińskich zniszczono biblioteki i archiwa np. w Miropolu, Płużnem, Stuble(53).

Większość archiwaliów z Berehu została przewieziona do Lwowa jeszcze przed wojną i razem z ocalałymi aktami z wojny, w okresie międzywojennym stanowiła depozyt wieczysty przechowywany w Zakładzie Naukowym im. Ossolińskich. Dokumenty rodzinne z Hołownicy zabezpieczono w zytomierskim pałacu biskupim. Uratowano akta i książki z dworów z Jamiec, Ładych, Boczanicy i Kisielina.

Ale zbiory boczanickie uległy rozproszeniu w okresie międzywojennym, a kisielińskie zniszczyli Niemcy w czasie powstania warszawskiego⁽⁵⁴⁾. Roman Aftanazy w swoich opracowaniach opisuje blisko 200 rezydencji na Wołyniu, do tego trzeba doliczyć siedziby ziemian nigdzie nie opisane, z których większość to niewielkie domostwa zubożalej szlachty. W rezultacie mamy obraz prezentujący przebogata sieć polskich, bezpowrotnie utraconych, ośrodków nauki i kultury.

Jacek Szum Borkowski, 11.05.2011 r.

Bibliografia:

1. N. Davies, Boże igrzysko. Historia Polski, Kraków 2000, s. 222.
2. R. Aftanazy, Materiały do dziejów rezydencji, t. I-XI, Warszawa 1986-1993.
3. E. Chwalewik, Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości. W ojczyźnie i na obczyźnie, t. I-II, Warszawa 1926-1927; Aftanazy, op. cit.; idem, Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, cz. 2, Ziemie ruskie Korony, t. 11, Województwo kijowskie oraz uzupełnienia do tomów 1-10, Wrocław 1997.
4. Zob. przypisy w artykule.
5. T. Epsztejn, Edukacja i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II poł. XIX w., Warszawa 1998, s. 16-17; por. Z. Gloger, Geografia historyczna ziem dawnej Polski, Kraków 1900, s. 74; Z. Łukawski, Ludność polska w Rosji 1863-1914, Wrocław 1978, s. 72, tab. 3.
6. Epsztejn, op. cit., s. 17-18.
7. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. B. Chlebowski, t. XIII, Warszawa 1893, s. 931-935.
8. J. Łojek, Kalendarz historyczny. Polemiczna historia Polski, Warszawa 1994, s. 346; Epsztejn, op. cit., s. 33-34.
9. Por. Łukawski, op. cit., s. 121.
10. A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 261-262.
11. Epsztejn, op. cit., s. 38.
12. Por. A. Chwalba, Historia Polski 1795-1918, Kraków 2000, s. 48, 139, 162, 360.
13. Por. Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda, t. VII, Warszawa 1861, s. 715, pod hasłem "dwór wiejski".
14. Ibidem.
15. Łojek, op. cit., s. 346-347; R. Jurkowski, Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864-1904, Warszawa 2001, s. 65-77 i n.
16. D. Beauvois, Dezintegracja drobnej szlachty polskiej na Ukrainie w latach 1831-1863, (w:) Losy Polaków w XIX i XX w., red. B. Grochulska, J. Skowronek, Warszawa 1987, s. 80-81.
17. Aftanazy, Dzieje rezydencji..., cz. 2, t. 5, Województwo wołyńskie, Wrocław 1994, s. 463-464.
18. T. J. Stecki, Miasteczko Lachowce i uczony Jabłonowski, "Kłosy" 1872, s. 45, 55; A. Wołyński, Książęta Jabłonowscy w literaturze, "Tygodnik Ilustrowany" 1880, t. 10, s. 219; Aftanazy, Dzieje rezydencji..., cz. 2, t. 5, s. 206.
19. Aftanazy, Dzieje rezydencji..., cz. 2, t. 5, s. 99.
20. "Nauka Polska" 1930, t. 12, s. 106-113.
21. Chwalewik, op. cit., t. I, s. 461-462.
22. Aftanazy, Dzieje rezydencji..., cz. 2, t. 5, s. 268-269.

23. Kraszewski, op. cit., 196 i n.; Stecki, op. cit., s. 347; Chwalewik, op. cit., t. II, s. 198; Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 470; S. Kieniewicz, *Sanguszko Roman Stanisław Adam (1800-1881)*, (w:) *Polski słownik...*, t. XXXIV, Wrocław 1992, s. 505-507; J. Długosz, *Sanguszko Roman Damian (1832-1917)*, (w:) *ibidem*, s. 507-508.
24. Chwalewik, op. cit., t. I, s. 4.
25. J. Długosz, *Potocki Józef Mikołaj (1862-1922)*, (w:) *Polski słownik biograficzny*, red. H. Markiewicz, t. XXVIII, Wrocław 1983, s. 78-81; Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 24.
26. Chwalewik, op. cit., t. II, s. 16, 229.
27. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 530-531, 558; Edward Chwalewik przy opisie zbiorów na zamku w Wiśniowcu wspomina o tym, że za czasów Karola Filipa Mnischa (1794- 1846) "rozrosła się zwłaszcza biblioteka" i że Andrzej Mniszech sprzedając Wiśniowiec wywiózł z niego m.in. ok. 2 tys. książek. Chwalewik, op. cit., t. II, s. 507.
28. J. I. Kraszewski, *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*, t. 1, Wilno 1840, s. 107 i n.
29. T. J. Stecki, *Horodec, "Kłasy" 1877*, nr 636, s. 147; por. Kraszewski, op. cit.
30. "Nauka Polska" 1934, t. 19, s. 122.
31. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 605.
32. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 162, 181-182.
33. *Opis biblioteki w Chołoniowie*. Chwalewik, op. cit., t. I, s. 48.
34. *Opis biblioteki w Semerynkach*. *Ibidem*, t. II, s. 190.
35. *Opis biblioteki w Chołoniowie*. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 75.
36. *Ibidem*, s. 157.
37. *Ibidem*, s. 389.
38. Chwalewik, op. cit., t. II, s. 198; Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 471. Zbiory archiwum w Zasławiu zostały opublikowane. *Archiwum Ks. Lubartowiczów-Sanguszków*, t. 1-5, Lwów 1887-1897.
39. Chwalewik, op. cit., t. I, s. 461; Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 279, 282-283.
40. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 32-36; por. P. Dąbkowski, *Archiwum berehskie Luba-Radzimińskich*, Lwów 1919.
41. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 628.
42. *Ibidem*, s. 110.
43. Chwalewik, op. cit., t. II, s. 245; Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 503-504.
44. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 167.
45. Chwalewik, op. cit., t. II, s. 507; Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 535. 188
46. Chwalewik, op. cit., t. I, s. 461; Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 252.
47. Chwalewik, op. cit., t. I, s. 4; por. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 24.
48. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 69, 77, 118, 163, 313, 322, 525. W latach 1916-1918, kiedy to front austriacko-rosyjski ustalił się na tzw. linii "Stachodu", uległ zapewne zniszczeniu wraz z dworem i zabudowaniami gospodarczymi księgozbiór Stanisława Lipińskiego, właściciela znajdującego się na linii frontu majątku Zaturce. J. Lipiński, *Lipiński Stanisław*, (w:) *Ziemiańskie polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 5, Warszawa 2000, s. 74.
49. B. Hud, *Panowie polscy, "Karta" 2004*, nr 41, s. 5-6.
50. W. Olasikowicz, *Chłopak ze Sławuty*, Warszawa 1987, s. 96 i n.; por. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 471.
51. B. Hud, op. cit., s. 10.
52. Chwalewik, op. cit., t. II, s. 507.
53. Aftanazy, *Dzieje rezydencji...*, cz. 2, t. 5, s. 247, 370, 486.
54. *Ibidem*, s. 34, 62, 125, 223.

Jacek Szum Borkowski

<http://www.nawolyniu.pl/artykuly/biblioteki.htm>

